

MERCUS ISTVÁN

„Iskolás” kanonizáció

MÓRICZ ZSIGMOND ÉVTIZEDEI AZ ISKOLAPADBAN



– Nem mehetek, méltóságos uram, mert ha én ebből a megyéből elmegyek, akkor ezek a büdös parasztok behurcolják a tarka tehenet. Attól pedig, nekem élethivatásom, hogy megvédjem a magyar falut, hogy tarka tehen csúfítsa el a mi mezeinket.

Nagyot nevettek.

– Hivatásom van nekem itt, méltóságos uram.

Az alispán nevetett. Tetszett neki a Bandi álláspontja.

– Meg a fákra is vigyázni kell. Most is kivágtak egy nagy jegenyenyárfát Dugába. Meg is mondtam a papnak, ha a másikat is kivágják, az isten se őrzi meg a puskámtól.

– Az igaz, Bandi az utolsó úr, aki törődik a régi tradíciókkal.

– Ha én innen elmegyek, akkor itt is felveti a fejét a dudva meg a bojtórján. Már most is Adyt szavaltak a pereci iskola mulatságán.

I. (Be)csengő: előfeltételek és -felvetések

A mottóként szereplő idézet Móricz Zsigmond 1930-as keletkezésű *Ebéd* című alkotásából való. A citátum számunkra három szempontból fontos. Egyrészt mutatja azt, hogy a vidéki előljárók mennyire mereven elzárkóznak a kortárs modern irodalomtól. Másrészt megtudhatjuk azt is, hogy a 1920–30-as évekre Ady művészete már megjelent az oktatás területén is. Harmadrészt rávilágít arra, hogy a provinciális szemlélet szerint Ady éppoly veszélyes a magyar kultúrára, mint a tarka tehen a magyar mezőre.

De mikortól és miként kanonizálódott Móricz Zsigmond írásművészete iskolai tananyagként? Hogyan alakult Móricz Zsigmond életművének kanonizációja és recepciója az iskolapadban töltött évtizedek alatt?

A kultúrantropológia a kánon fogalmának tisztázására leggyakrabban Jan Assmann alapvető kutatását használja.¹ Tanulmányomban ennek ismertetésétől eltekintenek. Any nyit viszont fontos megemlítenünk, hogy a kánon egyszerre öntörvényű, belső mozgások koordinálta folyamat; illetve társadalmi berendezkedés és változások által determinált rendszer. Egy irodalmi mű, avagy egy szépíró életművének kanonizálása tehát nem csupán a művészet belügye – bár ez az alkotók és kritikusok egy részének újból és újból megfogalmazott igénye –, hanem minden kor esetén egyben lenyomata az időszak világlátásá-

¹ Jan Assmann, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 1999, 103–128.

nak, eszmeiségének, szélsőséges esetben ideológiájának. Különösen igaz ez az olyan társadalmi-közéleti mondanivalót megfogalmazó alkotóknál, mint Móricz Zsigmond.

Bourdieu négy alapvető társadalmi mezőt különböztet meg: tudományosat, gazdaságit, politikait és kulturálist. Ez utóbbi csoportba tartozik az irodalom, amelyben az írók és olvasók közösségén kívül további hat „intézményt” regisztrál: a kritikát, a kiadókat, a könyvkereskedelmet, a könyvtárakat, az irodalomoktatást és az irodalmat támogató szervezeteket.²

E hat intézmény mindegyike nélkülözhetetlen szegmense, alakítója az irodalmi kánonnak. Egy adott időszakban fő irányvonalukat tekintve egy felé tartanak, szétválaszthatatlanul összefonódnak – gondoljuk csak pl. Móricz szépírói, folyóirat szerkesztői, publicisztikai vagy recenzens tevékenységére –, de jellegükből adódóan más és más szerepet töltenek be. Mindannyian tisztában vagyunk azzal, hogy ezek az „intézmények” nem tekinthetők egymás ellenében. Az irodalomtudománnyal foglalkozóként olykor hajlamosak vagyunk a kritika primátusát hirdetni, ezzel mintegy látenszen feltételezve a kánonon belüli meghatározó szerepét. Ez az elsőbbség a kánon kronológiáját tekintve rendszerint indokolt is – ám a kultuszteremtődést tekintve korántsem egyértelmű. Móriczról pl. köztudott, hogy a hírnevet, a művészi áttörését az 1908-ban megjelent *Hét krajcár* című novellája hozta meg, aminek jelentőségét és értékét a kritikus Osvát Ernő azonnal, mintegy ihletett ráérzéssel ismerte fel, s tette közzé a *Nyugat* hasábjain.³

Manapság ezt minden az irodalom iránt érdeklődő tudja – feltéve, ha legalább olyan okos, mint egy ötödikes. Rövid példánk viszont szemlélteti a kanonizációnak azon sajátosságát, hogy a hétköznapi életben az irodalomoktatás szerepe felértékelődik. Az irodalommal nem hivatásszerűen foglalkozó közvélemény adekvátnak tekinti, hogy akinek nevét iskolai tanulmányai alatt kedvező kontextusban hallotta, arról teljes joggal neveznek el utcákat, iskolákat, könyvtárakat, más közintézményeket, avagy kulturális egyesületeket. S bár a legszélesebb értelemben vett olvasóközösségből a „kötelező irodalmak” megnevezés nem ritkán még évtizedek múltán is erős viszolygást vált ki – mennyivel elegánsabb volt a két világháború közti időszakban ennek „magánolvasmányként” való említése –, de az iskola által kanonizált alkotások rendszerint maradandó élményt jelentenek, amint azt a hétköznapi tapasztalatok, az olvasásszociológiai kutatások⁴ vagy a 2005-ös „játékosan komoly” *A Nagy Könyv* akció eredményei⁵ is alátámasztják.

² Pierre BOURDIEU, *The rules of art: Genesis and structure of the literary field*, Cambridge, 1996.; Pierre BOURDIEU, *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről*, ford. Berkovits Balázs, Bp., Napvilág Kiadó, 2002, 49–83.; a szerzőről ld. HADAS Miklós, *Pierre Bourdieu-ről*, Lettre, 2001. tavasz, 13–16.

³ MÓRICZ Zsigmond, *Osvát Ernő, a Nyugat szerkesztője*, Nyugat, 1923/11–12.

⁴ Ld. pl. BARICNÉ KOCSIS Éva, *Mit olvas a diák?*, Iskolakultúra, 1998/6–7, 72–73.; ÁBRAHÁM Mónika, *12–14 éves gyerekek olvasási, könyv- és könyvtárhasználati szokásai*, Új Pedagógiai Szemle, 2006/1, 3–23. (<http://www.ofi.hu/tudastar/1214-eves-gyerekek>); NAGY Attila, *Változás vagy folytonosság, avagy új/régi olvasók Újbudán?*, Új Pedagógiai Szemle, 2006/1, 24–47. (<http://www.ofi.hu/tudastar/valtozas-folytonosság>)

⁵ A Top 12-be került könyvek közül az 1. helyen végzett *Egri csillagok* és második legtöbb voksot kapó *A Pál utcai fiúk* évtizedek óta megkerülhetetlen részét jelentik az általános iskolai irodalomoktatásnak. De ide sorolhatjuk a(z elit)listáról a részben vagy egészben tárgyalt *A kis herceg*, *Tüskevár* vagy a *Micimackó* című műveket. A szintén iskolai olvasmányként szereplő

Dolgozatomban a középiskolai tankönyvekben Móricz Zsigmondról sugalmazott portrét a történetiség síkján kívánom megragadni, illetve kísérletet teszek arra is, hogy rámutassak, miként módosult ez a kép az író halála óta eltelt mintegy 70 évben. Ehhez leginkább az író életútját áttekintő részeket tekintem kiindulópontnak. Tanulmányom egyrészt a téma gazdagsága miatt csupán a főbb tendenciák észleltetésére vállalkozik. De más is indokolja eljárásomat: a tankönyvek „fogyóeszközök”. Az egykori diákok a tanulmányok befejezése után – szerencsés esetben elhasználódottan – kiselejtezik, az iskolák pedig leselejtezik az elavult, korszerűtlen szemlélete miatt feleslegessé vált könyveket. Ám ha nehézségek árán is, de össze lehetett gyűjteni néhány olyan kiadást, amelyek alkalmasak a Móricz Zsigmondról rajzolt arcmás főbb kontúrjainak és tónusainak érzékeltetésére.

Munkám során felhasznált tankönyvek közül kettőt az 1950-es években adtak ki. A Rákosi-diktatúra idején, 1952-ben Bóka László, Dallos György, Kardos László, Király István, Koczkás Sándor és Pándi Pál közreműködésével adtak ki gimnáziumi tankönyvet,⁶ amit 1956 után Megyer Szabolcs és Szilágyi Péter dolgozott át.⁷ 1963-ban Diószegi András és Lakits Pál tollából jelent meg újabb munka.⁸ 1980-tól 1992-ig változatlan formában jelent meg a Mohácsy Károly-féle tankönyv,⁹ amit a szerző 1993-ban dolgozott át.¹⁰ A középiskolákban legelterjedtebb mai napig ez a tankönyv, amelyet épp mostanság is modernizálnak, felmenő rendszerben jön ki színes változata. Fontos megemlíteni, hogy közben 1991-ban eltörölték a tankönyvkiadás állami monopóliumát, így ma irodalomból is számos tankönyvcsalád van forgalomban. Ezek közül Eisemann György, H. Nagy Péter és Kulcsár-Szabó Zoltán kiadványát vonjuk be vizsgálatunkba.¹¹

II. Móricz Zsigmond „beül az iskolapadba”

Móricz iskolai kanonizációjának kezdetét az 1940-es évek első felére tehetjük. Bence István gyakorló gimnáziumi tanárként és tanulmányi felügyelőként 1944-ben tette közzé *A magyar nyelv és irodalom tanítása* című pedagógiai szakkönyvét. A könyv VI. része a *Lélekformálás* címet viseli, ennek alfejezetei az *Ízlésnevelés, az Erkölcsi és szociális nevelés* és a *Magyarrá-nevelés*. Ez utóbbin belül a magyar népelet ismeretének fontosságát hangsúlyozza a szerző. Felsorolja a Franklin Társaság által a gimnázium első négy évfolyama számára kibocsátott tankönyvbe ezzel a céllal beillesztett szövegek szerzőit. Ezek a következők: Jókai, Mikszáth, Eötvös Károly, Gárdonyi, Tömörkény, Cserzy Mihály, Móra, Gyallay Domokos. Az olvasmányokat értékelve megállapítja, hogy „értékesek, nevelő ere-

A kőszívű ember fiai a 14., míg Móricz *Légy jó mindhalálig* című regénye a 18. helyen végzett. Fontos megjegyezni, hogy a rendszerváltás után elfogadottá vált tanári szabadság jegyében a 12-es listán szereplő művek közül szinte bármelyikével találkozhat az olvasó diák alap- vagy középfokú tanulmányai során.

⁶ Továbbiakban: BÓKA László, DALLOS György, KARDOS László, KIRÁLY István, KOCZKÁS Sándor, PÁNDI Pál, 1952.

⁷ Továbbiakban: MEGYER Szabolcs, SZILÁGYI Péter, 1958.

⁸ Továbbiakban: DIÓSZEGI András, LAKITS Pál, 1963.

⁹ Továbbiakban: MOHÁCSY Károly, 1980.

¹⁰ MOHÁCSY Károly, 1993.

¹¹ EISEMANN György, H. NAGY Péter, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Irodalom tankönyv 16–17 éveseknek*, Bp., Korona Kiadó, 1999.

júek ezek a szemelvények, de a népi életet a század eleji ember – mégpedig középosztályi ember – szemével nézik. (...) Meg kell állapítanunk: tankönyveink olvasmányanyaga nem alkalmas arra, hogy a tanulóban a népi élet helyes szemléletét kialakítsák.”¹²

Erre a feladatra a népi írókat tartotta alkalmasnak. „Az »ősökön«: Adyn, Móriczon, Szabó Dezsőn kívül ide tartoznak a költők közül: Erdélyi József, Illyés Gyula, József Attila, Sértő Kálmán, Sinka István stb.; a prózaírók közül: Kodolányi János, Tamási Áron, Szabó Pál, Nagy István, Darvas József, Asztalos István, Németh László, Veres Péter stb. Az ő műveikből ez ideig egy árva sor sem került bele a középiskolai tankönyvekbe: ez a hiány a legsürgősebben pótolandó. Ha a jelen problematikáját nem akarjuk kizárni a középiskolákból, akkor a népi írókat sem zárhatjuk ki onnan.”¹³

Ezután az erőteljes és határozott vélemény után rátér a népiekkel szembeni fenntartások apologikus ízü tompítására, illetve arra, hogy szerinte miképp kellene ezeket az oktatás folyamatába beilleszteni. Megállapítja, hogy „a népi irány íróinak egy része kiforratlan, túlzásokra hajló. (...) Nem is arra gondolunk mi, hogy csonkítottan adjuk a serdülő ifjú kezébe a népi írók műveit, hanem kiválogatva ezekből a legértékesebb és legszuggesztívebb részeket. Hiszen az »ősök« már bevonultak az iskolába, Adyt csak a túlzók akarják eltávolítani onnan, Móricz és Szabó Dezső is megjelentek egy-egy szerény szövegrészlettel, egyelőre csak a VIII-os könyvekben.”¹⁴

III. Iskolás játék: kiszámolás

Móricz iskolai kanonizációjának ideje a második világháborút követő években valósult meg. Fordítsuk tekintetünket először is a szembeszökő jegyek leltárba vételére és értékelésére. Kezdjük a számoknál, a terjedelemlél, azaz nagy vonalakban tekintsük át a tankönyvek szerkezetét.

Az 1952-ben publikált kiadvány – amely szerzőgárdáját, részletes kifejtettségét, no meg persze politikai irányosságát tekintve valószínűleg a kor felsőoktatásában is megállta helyét – 56 oldalt áldoz Móricz életművére. Ilyen nagyságrendben csak Adyról és József Attiláról beszélnek, előbbi 58, utóbbi 55 oldalt kapott. Csak viszonyításképpen: Babitsról 8, Kosztolányiról 9, Radnótiról 8 oldal terjedelemben értekeznek, míg pl. Zalka Máté irodalmi(nak ítélt) tevékenységéről 6, Komját Aladáréről 5 oldal szól. Az 1950-es évek második felében használt átdolgozott kiadásban az egy szerzőre szánt terjedelem mintegy harmadára lett csökkentve, ami azt jelenti, hogy oldalszámok aránya nagyjából változatlan – bár Zalka Máté és Komját Aladár megsínylette az átalakítást, mivel 1 oldalra csökkent a rájuk szánt terjedelem. Ez pont eggyel kevesebb, mint amit Krúdy kapott... Jelentős változás, hogy az első kiadáshoz képest kimaradt a Rákosi-, Sztálin-, Révai József-idézetektől terhes *Irodalmunk a felszabadulás után* című fejezet.

1962 és 68 között megvalósult a teljes tankönyvcseré. Az 1963-as tankönyv beszédmódorában eltér elődjétől. Ez mintegy megelőlegezte az 1965-ös középiskolai tantervet, amely már nem az osztálytudatos kommunista ember, hanem a közösségi ember kinevelé-

¹² BENCE István, *A magyar nyelv és irodalom tanítása*, Bp., az Országos Középiskolai Tanár-egyesület kiadása, 1944, 114.

¹³ BENCE István, *i. m.*, 114–15.

¹⁴ BENCE István, *i. m.*, 115.

sét tekintette feladatának.¹⁵ Ady átkerült a 3. évfolyamra, a többi Nyugatos viszont a negyedik tananyag része maradt. Ebben a kiadványban József Attila kapta a legnagyobb hangsúlyt a maga 34 oldalával, őt követi Móricz 30 oldallal. Babitsot 7, Kosztolányit 8 oldalra méltatták. Kimaradt – s végleg lemaradt, mert „aki kimarad, lemarad” – Zalka Máté és Komját Aladár. Új fejezetként megjelent viszont *A mai magyar irodalom*, amiben már olyan szerzőknek is helyet biztosítottak, mint Szabó Pál, Veres Péter, Benjámin László, Juhász Ferenc vagy az irodalomtanítás fősodrában máig méltán szereplő Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Németh László, Nagy László – más kérdés hogy mit és milyen szempontból emeltek ki művészetükből.

Az 1980-tól 12 tanéven keresztül érvényben lévő Mohácsy-könyvben a *Nyugat* első nemzedéke átkerült a harmadikra előírányzott tananyagba. A címlapon Mikszáth, a Mikses-émlékérem, Ferenczy Béni Ady-plakettje és Rippl-Rónai Móricz-portréja látható. Mindez előre vetíti, hogy Móricz az „iskolás kanonizációban” őrzi kiemelt szerepét, amit jelez a rááldozott 22 oldal is. Látványos előretörés figyelhető meg azonban Babits és Kosztolányi esetében, előbbi 13, utóbbi 9 oldalt kapott.

A Mohácsy-tankönyv 1993-as átdolgozása már fordulatot is hoz. A címlapon Ady, Mikszáth és Móricz mellett megjelenik Babits. Ady 45 oldalához képest visszaesés, hogy Móriczot 25 oldalnyi terjedelemben tárgyalja a tankönyv, bár még így is az egyik leginkább reprezentált szerző maradt. Korábban kihagyhatatlannak tartott művek – pl. a *Szegény emberek* ill. a *Rokonok* – időlegesen kikerültek az értelmezésre szánt alkotások közül. A fordulat Babits és Kosztolányi értékelésben mutatkozik meg legteljesebben, a *Nyugat* egykori szerkesztőjének életművéről 29, míg Kosztolányiról 32 oldalban értekezik a tankönyv.

Megfigyelhetjük, hogy Móricz presztízse némileg csorbul a rendszerváltás környékén. Ez az átértékelődés irodalomtörténet-írásban és az irodalomkritikában már az 1970-es évek végén megjelent. Az olykor ellenszenvbe hajló kritikai hang megjelenésében nem csekély szerepe volt annak, hogy a múlt rendszer az írókat olyan szerzőként kívánta a kánonba illeszteni, aki a parasztság nyomorát, az alsóbb néprétegek kiszolgáltatottságát, az úri középosztály dőzsölését a realizmus „leghaladóbb hagyományait” követve mutatta be. Az ideologizált Móricz olvasattal szembeni idegenkedés a '90-es évek elején tetőzött, aminek hatása az oktatásban is mutatkozott.

1993-ban fogadták el az érettségi rendjét szabályozó törvényt. A középiskolai záróvizsga követelményszintjeit tantárgyakra lebontva a most is érvényben lévő 1997/100-as rendelet szabályozza. A szóbeli irodalom érettségi 7 tételcsoportot ad meg: életművek, portrék, látásmódok, kortárs irodalom, színház és dráma, világirodalom illetve regionális kultúra.

Az első hat tétel, az életművek körébe sorolták a „hat nagyot”: Petőfit, Aranyt, Adyt, Babitsot, Kosztolányit és József Attilát. A rendelet szerint a vizsgázónak az ő életművével tisztában kell lenni, ezen felül egy a tanár által megadott témában részletesen is el kell mélyülnie. Az életmű tételcsoportban szereplő hat alkotónak minden közép- vagy emeltszinten érettségiző diák tételsorában szerepelnie kell.

¹⁵ Vö. KÖPECZI Béla, *A magyar kultúra harminc éve: 1945–1975*, <http://mek.niif.hu/07000/07044/07044.htm#15>; különös tekintettel *A közoktatás a reformok útján* című fejezetre.

A másik hat kategóriába tartozó tétel középszinten a vizsgáztató tanár, emelt szinten az oktatási tárca által választott és megadott. Móricz a portrék csoportba lett sorolva Balassi Bálint, Csokonai Vitéz Mihály, Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Mikszáth Kálmán, Szabó Lőrinc, Radnóti Miklós, Weöres Sándor, Ottlik Géza, Márai Sándor és Pilinszky János társaságában. Mivel a szóbelizető tanár a legkritikább esetben lépi túl a minimálisan meghatározott 20 tételt – bár elvileg adott a lehetősége –, ezért a portrék kategória megadásánál a listában meghatározottak közül az előírásoknak megfelelően rendszerint 4 tételt illeszt a tételsorba.

Az állami szabályzás a vizsgarendszert középiskolai pedagógusok és felsőoktatásban tevékenykedő oktatók részvételével megszervezett egyeztető konferenciák nyomán született meg. Kijelenthetjük azonban, hogy ez a rendszer minden demokratizmusa mellett önkéntelenül is kanonizál, s az akkor megfogalmazottak szerint Móricz kiszorulni látszik a közvetlen élbolyból.

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán szerkesztett, 1990-es évek végén kibocsátott modern poétikai szempontokat érvényesítő, de nem túl széles körben használt tankönyv elrendezésében és az egyes szerzőkre szánt terjedelemben is az 1997-es rendelet szemléletét tükrözi. A kiadványban a Nyugatos alkotók az érettségi életművére vonatkozó szabályozásának megfelelően az Ady, Babits, Kosztolányi sorrendet követi, s közvetlenül utánuk kerül sor a már portrételemek közé beillesztett Móricz tárgyalására. Ady 22; Babits 22,5; Kosztolányi 20 oldala mellett Móricz 12 lapot kapott.

A törvényi szabályozás nem jelenti automatikusan a középiskolai oktatásban és az érettségiben való térvesztést. Az oktatás során Móricz továbbra is a részletesen, több művön keresztül tárgyalt alkotók közé tartozik. Az érettségiztetés során pedig lehetőség van a portrén kívül más tételcsoportokba való besorolásra is. Közkezdvelt például az irodalom határterületei tételen belül a *Rokonok* című regény és a 2006-os Szabó István rendezte film viszonyát taglaló tétel, ill. lehetőség nyílik arra is, hogy Móricz életének fontos színterein – pl. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, Kisújszálláson vagy Leányfalu térségében – a regionális kultúra tételen belül tárgyalják.

A '90-es évek közepén érezhető presztízscsökkenés hatására megindult és máig tart a Móricz-életmű újraolvasása. Több, már címében is sokat mondó tanulmánykötet, számos tanulmány jelzi, hogy a tudomány a tiszacsécsei születésű alkotó helyének és szerepének meghatározását fontos feladatnak tekinti. Míg a kultúrával és irodalommal hivatalosan foglalkozók kételyei és válasza egy zártabb közösség berkein belül maradtak és maradnak, s ezeknek konzekvenciái csak töredékben jutnak el a szélesebb közvéleményhez, addig Móricz megítélése az általános és középiskolai oktatás révén viszonylag sértetlenül átvészelte ezt a korszakot. S a jelenre tekintve pedig megállapíthatjuk, hogy bár a hivatalos álláspont szerint nem a „legnagyobbak” között, de megkerülhetetlen személyként kanonizálódott a közoktatásban és a közgondolkodásban.

IV. „Mi új Ludas Matyink”: az iskolai hősképzés módozatai

A tankönyvi interpretációk az alkotók tárgyalásánál alapvetően két jól elkülöníthető részre bontják a tananyagot: az életrajz ismertetésére és a műértelmezésre. Mindkét terület alkalmas arra, hogy narratív struktúrák segítségével az adott időkeresztmetszetben fontosnak tartott normákat, értékrendet közvetítsen a diákok számára, ezzel fejlesztve (avagy

torzítva) személyiségüket. A történelemhez hasonlóan gyakorlati-pedagógiai, szerencsétlen időszakban pedig politikai-ideológiai szempontokat előtérbe helyezve a mindenkori irodalomoktatás is részben egyfajta hősképzésre, hőskultuszra alapozza a tanítást. A Móricz-biográfia különösen jó alkalmat nyújtott az ideológiai mondanivalók megfogalmazására. Lássunk most erre két példát.

Az 1952-es tankönyv szerzői a prügii évek kapcsán a gyermekkori nélkülözésről a következő megállapítást teszik: „Apja (...) [c]sak szűkösen, alkalmi ácsmunkával tudta eltartani családját. A falu legszegényebbjéi közé tartoztak, sokszor még kenyér sem akadt a házbán. Ráadásul érezniök kellett a kapzsi zsírosparaszt rokonság lenéző, semmibevevő gögjét. Hatalmas, egész életre szóló gyűlölet halmozódott fel ekkor Móriczban a gazdagok iránt, akiknek szemében – mint azt *Életem regényében* írta – »éhes lenni, ez azt jelenti, hogy gazember«.”¹⁶

Az 1950-es évek elején használt tankönyv népes szerzőgárdája a marxista történelem-felfogásnak és az irodalomtörténet-írás pozitívista hagyományainak megfelelően gyakran hoz történelmi analógiákat. Mintegy „kiszólva” az interpretátor szerepköréből, didaktikus magyarázatokat, ideológiai szövegeket intéz a „tanuló ifjúsághoz”. Sokszor az az érzésünk, hogy a tárgyalt szerző vagy alkotás csupán ürügy a „haladó társadalmi eszmék” megfogalmazásához. Gyakori eljárás, hogy Móricz számos önéletrajzi megjegyzését egymással magyarázzák, vagy kiemelnek egyet-egyet, s azt untig ismétlik. Ez utóbbira jó példa lehet a prügii időszak, amelyről az író közlésére alapozva erősen sztereotip beállításként rendszerint a szenvedések idejeként emlékeznek meg. Az újabb kutatások azonban óvatosságra intenek, az önéletírás és a történelmi tények összevetésére törekuszenek.¹⁷ Ezek a pontosítások csak lassan szivárognak be a közoktatásba.¹⁸

Az 1956 után forgalomban lévő könyv nemcsak abban tér el az évtized első felében használttól, hogy a címlapon található címer megváltozott, hanem a kivonatolásnak köszönhetően az ideológiai üzenet kijelentései is tömörebbek, „pattogósabbak” lettek. „Apja csak szűkösen tudta eltartani családját. Sokszor még kenyér sem akadt a házbán. Ráadásul érezniök kellett a kapzsi rokonság gögjét.” Ez persze nem azt jelenti, hogy az átdolgozott kiadás hanyagolná az osztályharcos nézőpontot, csupán némi mérséklődésről beszélhetünk. Móricz sárospataki éveiről, tanulmányi eredményének romlásáról például ez a magyarázat hangzik el: „Tanárai rossz szemmel nézték a »felkapaszkodó paraszt« fiát.”¹⁹ Ez csupán annyiban tér el az 1952-es tankönyv szövegétől, hogy ott a Móriczot meg nem értő tanárokat a szerzők a rosszálló „vaskalapos” jelzővel is igyekeztek ellenszenvenné tenni.

Természetesen a marxista ideológia az 1960-as években is őrzi folytonosságát, de Diószegi András és Lakits Pál narrációjában a gyermekkori szenvedések színes leírása még

¹⁶ BÓKA László, DALLOS György, KARDOS László, KIRÁLY István, KOCZKÁS Sándor, PÁNDI Pál, 1952, 133–34.

¹⁷ Tanulságos pl. Hamar Péter megjegyzése erről az időről: „Kétségtelen, hogy a költözés után a Móricz-család Prügyn nem rózsás körülmények között élt, de az is tény, hogy Móricz Bálint 1887 végén, nem egészen három évvel az odaérkezésük után házat vesz a faluban (olyat, amilyent, de mégiscsak házat), és ez némi utalással szolgál valóságos anyagi helyzetükre.” HAMAR Péter, *Ködösítés nélkül*, Bp., Kairosz Kiadó, 2008, 53.

¹⁸ Gondolhatunk itt pl. a tiszacsecei szülőház kérdésére. Vö. HAMAR Péter, „*nekünk Csécsén három házunk volt*” = HAMAR Péter, *Ködösítés nélkül*, 11–44.

¹⁹ MEGYER Szabolcs, SZILÁGYI Péter, 1958, 46.

tovább csupaszodik. „A gyermek Móricz hamar megismerkedik a Tiszacsécsén, a családi körön kívüli világgal is. Prügyön és Túrístvándiban gazdag paraszti rokonok laknak, akiknél hosszabb ideig nevelkedik. Anyja taníttatni akarja. A régi hagyományokkal rendelkező debreceni és sárospataki iskolákba írattja. Ezek az iskolák egykor a magyar szellemi haladás bástyái voltak. A századfordulón azonban már megmerevedett, konzervatív intézmények. Nehéz sora van bennük a »felkapaszkodó paraszt« fiának. Az érettségét végül Kisújszálláson teszi le.”²⁰

Az 1980-tól 1992-ig használt Mohácsy-tankönyv különösebb figyelmet nem szentel Móricz gyermekkorának, iskoláiról is csupán annyit jegyez meg, hogy „Móricz Zsigmond Debrecenben, Sárospatakon és Kisújszálláson végezte gimnáziumi tanulmányait”.²¹ A világosan kirajzolódó egyre lakonikusabb interpretáció okaként talán azt feltételezhetjük, hogy a kultuszképzés és hősteremtés szempontjából nem szerencsés egy bukás közelébe jutott diákokat állítani példaként.

Ennek a tankönyvnek az 1993-ban kiadott átdolgozott formája szenvtelenül tálalja a család „anyagi összeomlását”. Annál színesebb és részletezőbb az iskolás évekről szólva. „Debreceni diákként is sokat olvasott: Jókai regényei mellett nagy hatással volt rá az olasz Edmondo de Amicis *A szív* (1886) érzelmesen szép gyermekregénye; fölfedezte magának Csokonai költészetét. Patakon is folytatódott olvasási szenvedélye, de tanulmányait elhanyagolta, s hatodikos korában, karácsonykor, az első félév végén három tantárgyból megbukott: németből, latinból, görögből.”²² Változtatás nélkül ezt találhatjuk ma is a Mohácsy Károly írta *Irodalom 11.* tankönyvben. A rendszerváltás után már nem tabu többé a bukás. Sőt, individuális korunk emberképének jobban megfelel az önmagát „felépítő”, magafaragta művész portréja.

Sokat mondók azok a részletek is, amelyek Móricz és a népi írók illetve a Horthy-rendszer viszonyát tárgyalják. Az 1952-es könyv pl. azzal szemlélteti a hatalom Móricz ellenességét, hogy mintegy kitérésnéként megemlíti, hogy Balmazújvárosban Veres Pétert a csendőrök azért vitték el, mert meglátogatta őt az író. A tankönyv szerzőgárdája viszont a proletárdiktatúra nézőpontjából kemény bírálatot is megfogalmaz. „Móricz késői tevékenységének volt azonban egy mélyen gyökerező tévedése: nem ismerte fel a politikai cselekvés fontosságát. »Hagyd a politikát – építkezz« – hirdette lapjának, a *Kelet Népe*nek programjaként. Móricz világnézeti korlátai tükröződtek ebben az állásfoglalásban. Nem látta meg a nemzeti élet forradalmi átalakítására hivatott erőket, nem vette észre a munkásosztály történelmi, nemzeti jelentőségét. Élete végén egyes írásaiban, főleg fogadott lányáról szóló novelláiban, az úgynevezett Csibe-novellákban ábrázolta ugyan a proletariátus életét, de csak a proletariátus elnyomottságát, nincstelenségét látta, és nem ismerte fel a munkásosztály forradalmiságát, hatalmas társadalmi, politikai erejét. Jó szándékúan, a hazáját szerető ember őszinte igyekezetével, de szükségszerűen eredménytelenül, álutakon, csupán apró újítások segítségével szeretett volna változtatni a nép életén.”²³ Ehhez

²⁰ DIÓSZEGI András, LAKITS Pál, 1963, 27.

²¹ MOHÁCSY Károly, 1980, 224.

²² MOHÁCSY Károly, 1993, 308.

²³ BÓKA László, DALLOS György, KARDOS László, KIRÁLY István, KOCZKÁS Sándor, PÁNDI Pál, 1952, 142.

hasonló sodró lendületességgel megfogalmazott propagandisztikus megnyilatkozások sokaságát idézhetnénk.

Tanulságos, ha az 1956 után kiadott, átdolgozott tankönyv hasonló passzusát az előző mellé illesztjük. „Móricz késői tevékenységének volt azonban egy mélyen gyökerező tévedése: nem ismerte fel a politikai cselekvés fontosságát. »Hagyd a politikát – építkezz« – hirdette lapjának, a *Kelet Népe*nek programjaként. Élete végén egyes írásaiban, főleg fogadott lányáról szóló novelláiban, az úgynevezett Csibe-novellákban ábrázolta ugyan a proletariátus életét, de csak a proletariátus elnyomottságát, nincstelenségét látta, és nem ismerte fel a munkásosztály forradalmiságát, hatalmas társadalmi, politikai erejét. Jó szándékúan, reformokkal szeretett volna változtatni a nép életén.”²⁴

Az 1963-as kiadású tankönyv a *Kelet Népe*nek jelszava kapcsán Móricz békevágyáról és munkaszeretetről beszél, de az elképzelést „illuzórikusnak” titulálja, amely részben kitérés a „kor szabta nagy feladat elől, a fasizmus elleni harc vállalása elől”.²⁵ A szélsőjobboldali vesztély elleni kiállítás 1956 után, a Kádár-korszak konszolidációjának idején jól érzékelhetően analógiát is hordoz magában. A világháborút követő két évtizedben a *Kelet Népe*nek értékelése aktuálpolitikai érlel birt, később viszont elveszti a jelenre vonatkozhatóságát, így a következő évtizedekben a folyóiratot csupán rövid tömondatokkal említik.²⁶

V. Osztálytársak és osztályviszonyok: Ady, Móricz, Babits

A korábbi tankönyvek igyekeztek Adyt és Móriczot egymás közelében elhelyezni. Sőt az '50-es évek tankönyvei egyenest azt sugalmazzák, hogy amit Ady lírában, azt Móricz prózában vitte véghez. Mind az eredeti hosszabb, mint pedig a későbbi kivonatolt változatban külön alfejezetet szentelnek Ady és Móricz művészi és emberi viszonyának. Mindkét tankönyvben elhangzik a következő megállapítás: „Mélységében, elvi tartalmában Petőfi és Arany barátságára emlékeztet Ady és Móricz kapcsolata. Közös világnézet, közös harc kötötte össze őket. Szeretettel ragaszkodott hozzá, és büszkén vallotta igaz barátjának. (...) Móricz pedig halála után is őrizte nagy barátjának emlékét, hiszen számára Ady volt – akárcsak Petőfi Arany számára – »a felszabadító«, amint azt kisszámú verseinek egyikében írta.”²⁷

Az 1963-as tankönyv hangoztatja, hogy a szintézis, amelyet Móricz műveiben megalakított, rokon azzal, amit Ady Endre a lírában hozott létre. Nem csupán személyes barátság állítja őket egymás mellé, hanem törekvéseik rokonsága, művészi jelentőségük hasonlósága is. A *Hét krajcár* megjelenése kapcsán fontosnak tartja megjegyezni, hogy „Ady úgy nyilatkozik, hogy Móricz »egymaga felér egy forradalmi szabadsapattal«. Ady barátsága, eszmei támogatása révén robbanásszerű gyorsasággal fejlődik tovább művészete.”²⁸ Bár a citátumok retorikailag a két művész laudációját valósítják meg egyszerre, de mind a mon-

²⁴ MEGYER Szabolcs, SZILÁGYI Péter, 1958, 50.

²⁵ DIÓSZEGI András, LAKITS Pál, 1963, 29.

²⁶ Vö. MOHÁCSY Károly, 1980, 221. ill. MOHÁCSY Károly, 1993, 312.

²⁷ BÓKA László, DALLOS György, KARDOS László, KIRÁLY István, KOCZKÁS Sándor, PÁNDI Pál, 1952, 137. ill. MEGYER Szabolcs, SZILÁGYI Péter, 1958, 47.

²⁸ DIÓSZEGI András, LAKITS Pál, 1963, 29.

datszerkesztés, mind pedig a Petőfi–Arany párhuzam beállítása azt mutatja, hogy Adyt, mint a „»magyar ugar« ellen vívott”²⁹ harc kezdeményezőjét némileg többre taksálták a szerzők. A Petőfi–Arany barátság toposza helyett, ahol „Baráti szem művészi gonddal függött a művész ujjain”, itt valamiféle tanító és tanítvány viszonyt találunk.

Az 1980-as években forgalomban lévő tankönyv már csak lakonikus stílusban említi a két művész kapcsolatát. „A *Hét krajcár* sikere (1908) hozta meg Móricznak az írói hírnevet, az ismeretlenségből való kiemelkedést s Ady barátságát.”³⁰ Az Ady–Móricz barátság elmozdul a legendák síkjáról. Mára általános vélemény, hogy Ady költészetének volt szerepe Móricz művészi kiteljesedésében – ezt maga az író is elismeri –, de nem kezdeményezője, sem pártfogója ennek a folyamatnak, hanem felerősítője.

Míg a pártállam hivatalos megítélése igyekezett rokonítani a két alkotót, addig a rendszerváltás után erre már nem találunk példát. A ’80-as évek tankönyvében a Móriczról szóló rész közvetlenül követi az Adyt tárgyaló fejezetet. Az 1993-as átdolgozásban, pusztán születésük kronológiáját szem előtt tartva, már „közéjük furakodott” Krúdy Gyula. Akár szimbolikusan is értékelhetjük, hogy a „boldog békeidők” polgárosuló világának utazó krónikása „szétszakítja” a korábban elválaszthatatlannak tartott közeli életpályákat. A jelenlegi érettségi rendszer követelményszintje által szerkesztett Eisemann György, H. Nagy Péter, Kulcsár-Szabó Zoltán szerzőhármas által összeállított könyvben pedig az életmű-portré besorolás mentén a szintén polgári szemléletű Babits és Kosztolányi elhelyezése „távolítja el” egymástól a korábban ideológiai szempontokból oly erősen összekapcsolt művésztársakat.

Az Ady–Móricz barátság alakulása mellett tanulságos a Móricz–Babits viszony tankönyvek által való ábrázolására is figyelmet fordítanunk. Ez leginkább közös szerkesztői munkájuk értékelésében csúcsosodik ki. 1952-ben ez a következőképp artikulálódik: „1929-ben Babits Mihállyal együtt átvette a *Nyugat* szerkesztését. Az öncélú művészet elvét valló szerkesztőtársával szemben igyekezett minél közelebb hozni a lapot az élethez.”³¹ A Babitscal szemben érzett fenntartás okaként elég csak a tankönyv róla szóló fejezetének első bekezdését idéznünk. „Babits Mihály verseiből, regényeiből, tanulmányaiból olyan írórt ismerünk meg, aki szembekerül az imperializmus világával, de harcát nem forradalmi úton, hanem magánosan, az idejétmúlt polgári liberalizmus eszmei fegyverével akarja megvívni. Babits olykor túllépett ennek a világfelfogásnak keretein, sőt élete végén őszintén felismerte, hogy helytelen úton járt.”³²

Az 1956 után forgalomban lévő rövidített változatban a *Nyugat* szerkesztése kapcsán az átdolgozók kihagyják a Babits irodalmát öncélúnak minősítő mondategységet,³³ s a róla szóló fejezetben sem találunk az idézethez hasonlóan sarkos ítéletet. Az 1963-as tankönyv már csak egy lakonikus tényközlő mondatban tárgyalja a *Nyugat* közös szerkesztésének

²⁹ BÓKA László, DALLOS György, KARDOS László, KIRÁLY István, KOCZKÁS Sándor, PÁNDI Pál, 1952, 137.

³⁰ MOHÁCSY Károly, 1980, 224.

³¹ BÓKA László, DALLOS György, KARDOS László, KIRÁLY István, KOCZKÁS Sándor, PÁNDI Pál, 1952, 140.

³² BÓKA László, DALLOS György, KARDOS László, KIRÁLY István, KOCZKÁS Sándor, PÁNDI Pál, 1952, 190.

³³ Vö. MEGYER Szabolcs, SZILÁGYI Péter, 1958, 49.

idejét, s röviden kitér arra, hogy Móricz a '30-as évek elejétől a népi írók fiatalabb generációjának felkarolását is vállalta. Az 1980-tól érvényben lévő Mohácsy-könyv a *Nyugatot* értékelve arra irányítja a figyelmet, hogy Babits „a Tanácsköztársaság bukása után nem mert beleavatkozni a politikai küzdelmekbe”,³⁴ s a fasizálódó világban a kultúra, a humánum védőbástyájának szerepét szánta a folyóiratnak. Ugyanakkor idézi a „politikamentességről” Móricz véleményét is. „A Nyugat nem politizál. Mi, akikre ránk maradt a szerkesztés terhe, nem fogunk politikai fórumot csinálni belőle. De törjön el a toll, amely jogtalanságot fuvaláz és igazságtalanságot muzsikál, még ha a legragyogóbb művészettel is.”³⁵ Mohácsy Károly az ars poetica jellegű idézetet nem kommentálja. Egy középiskolás számára talán nem is pontosan érzékelhető az a különbség, ami a Móricz és Babits által képviselt közös irányvonal mögött látszen kirajzolódik, s amit a ma használatban lévő átdolgozás frappánsan, de szintén nehezen megfogható módon úgy fogalmaz meg, hogy „szerkesztői elveiket azonban nemigen tudták összehangolni”.³⁶ Tömören, de szabatosan tárgyalja viszont a kérdést az Eisemann György, H. Nagy Péter és Kulcsár-Szabó Zoltán által írt könyv: „A két alkotó esztétikai nézetei azonban nagyban különböznek, minek következtében a fokozott szociális-közéleti szerepvállalást sürgető Móricz 1933 elején megváltik a szerkesztéstől.”³⁷ A *Kelet Népe* kapcsán pedig a kötet említést tesz a népi írók csoportjáról, Illyés Gyulát, Erdei Ferencet, Darvas Józsefet és Veres Pétert név szerint is idézve.

VI. (Ki/le)csengő, szünet...

Tanulmányomban az „iskolás kanonizációt” Móricz Zsigmond iskolapadban töltött évtizedeinek, irodalomtankönyvekben való ábrázolásának segítségével kívántam ábrázolni. „Iskolás” tehát tanulmányom, mert a közoktatás egy kérdésével foglalkozik. De „iskolás” azért is, mert a dolgozat nem tűzött ki maga elé generális célt, nem kívánt soha nem halott téziseket tálalni. Csupán azt vállalta fel, hogy jól ismert tendenciák felvázolásával, olykor kisiskolás-kiszámolgotós módszerrel rendszerezzen egy olyan recepciótörténeti folyamatot, melynek főbb mozgásairól mindannyian rendelkezünk valamiféle elképzeléssel. S „iskolás” munkám azért is, mert az, ahogy Móricz megítélése változott a tárgyalt időszakban, iskolapéldája a magyar történelem átértékelésektől, túlzásoktól, csúsztatásoktól terhes elmúlt mintegy 65 évének.

³⁴ MOHÁCSY Károly, 1980, 242.

³⁵ MOHÁCSY Károly, 1980, 242.

³⁶ MOHÁCSY Károly, 1993, 311.

³⁷ EISEMANN György, H. NAGY Péter, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, 1999, 237–38.